

знайдено сліди періостальної реакції на вісцеральній поверхні ребер, діафізах довгих кісток та на внутрішній стороні гілок нижньої щелепи, у кістках ніг присутні цисто-подібні утворення, — ознаки, які можуть свідчити про певне системне інфекційне або паразитарне захворювання. У підлітка також виявлені наслідки хронічного синуситу, мастоїдиту; на зубах присутній зубний камінь. Гіпоплазія емалі утворена у віці 2, 3, 4 та 5 років.

У двох дорослих чоловіків та у двох жінок також виявлена ця ознака, у чоловіків час її утворення коливається від 4 до 7 років, у жінок, в тому числі й у дитини — від 2 до 5 років.

Зріст чоловіків становить 167,9–168,2 см. Обидва мають виражений рельєф верхніх та нижніх кінцівок, дегенеративні зміни хребта та комплекси ознак, що свідчать про володіння луком, та, можливо, вершництво. Обидва чоловіки мали проблеми з кровообігом у нижніх кінцівках, а у старшого виявлені також ознаки тромбозу синусів головного мозку. Сліди запальних захворювань обмежуються наслідками гаймориту (к. 1, п. 1) та плевриту (к. 3, п. 3). У обох чоловіків на зубах утворено камінь, стертість зубів досить висока та супроводжується мікротравмами емалі та гіперцементозом. Карієс відсутній, однак виявлені ознаки періапикальних процесів і пародонтопатії.

У молодшого чоловіка виявлено загоєний рубець від удару на правому надбрів'ї, крім

того на потиличній кістці ліворуч розташований округлий отвір від перімортальної травми. У старшого чоловіка виявлено загоєну травму носа праворуч та, можливо вдавлену перімортальну травму скроневої кістки.

У чотирьох жінок зріст коливається від 154 до 162,4 см. Вони мали грацильні скелети з помірним та значним розвитком рельєфу. Основні навантаження, судячи з дегенеративних змін суглобів, розвитку ентезисів, травм та специфічних ознак, попадали на плечовий пояс (у трьох) та лівий лікоть (у двох). У трьох зміни сконцентровані в акроміальному кінці правої ключиці та плечі. У двох — значно розвинений рельєф задньої частини ніг. У старших жінок виявлені сильні дегенеративні зміни у хребті, зокрема — у жінки 50–60 років з к. 4, п. 3 є підозра на спондилітез. У неї також виявлена травма правого плеча. В іншій жінки знайдено загоєний одночасний перелом обох променевих кісток у звичайному місці.

Жінки страждали на запальні процеси та інфекції (к. 4, п. 1 — отит, можливий туберкульоз), проблеми кровообігу (к. 2, п. 3), захворювання зубів (карієс, прижиттєва втрата зубів, періапикальні процеси, пародонтопатії, зубний камінь). Стертість зубів висока, переважно стосується передніх зубів та супроводжується травмами емалі. У найстаршої жінки виявлені інтерпроксимальні борозни. У неї також знайдено сліди деструктивного процесу в ребрі, можливо пов'язаного з пухлиною м'яких тканин.

Н. Котова, О. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПОХОВАНЬ З НЕКРОПОЛЯ «ОРІЄНТ» ТА ДІЛЯНКИ ПЕРЕДМІСТЯ 2 ОЛЬВІЇ

Археологічні дослідження відбувались в Ольвії (Миколаївська обл., Очаківський р-н, с. Парутине) у 2018–2019 рр. (детально див. у цьому випуску). Під час досліджень некрополю «Орієнт» та ділянки Передмістя 2 у 2018–2019 рр. були знайдені поховання античного й римського періодів. Морфологія скелетів і збереженість кісткової тканини доволі сильно різняться залежно від типу поховань, глибини могили та часу поховання (історичного періоду).

У 2018 р. на некрополі «Орієнт» знайдено останки 21 особи (7 поховань і фрагмен-

тів кісток за 13 списками), серед яких троє дітей, два підлітки, 4 жінки і 5 чоловіків. Вік смерті дітей коливається від 2 до 16 років, дорослих — від 20 до 50 років. Найбільше виявлено індивідів віком від 20–25 р. На кістках знайдені дискретні сліди захворювань і травм. Серед них зубні патології: карієс, зубний камінь; наслідки травм сухожилів м'язів та зв'язок (ентесопатії) тощо.

У 2019 р., на некрополі було знайдено 7 індивідів: 4 індивідуальних поховання, одне з них законсервоване у 2018 р., та фрагменти кісток за 3 списками. Серед них: двоє чо-

ловіків, одна жінка, один чоловік вірогідніше ніж жінка, в трьох випадках стать не визначається. Вік смерті коливається від 25 до 50 років. Найбільше виявлено індивідів віком від 25 до 30 р. На кістках індивідів присутні сліди захворювань і травм. До них належать: травми м'язів, остеомієліт, зубний камінь. Знайдено також ймовірні рештки наконечника стріли у хребці.

Представленість кісток скелету поховань 2018 і 2019 рр. некрополя «Орієнт», залежно від типу поховальної споруди та наявності слідів пограбування є помірною або дуже хорошою. Тоді як збереженість поверхневої пластинки у більшості поховань незадовільна.

На ділянці **Передмістя 2** у 2018 р. виявлено останки 5 індивідів, усі фрагментовані (підняті за списками). Серед них: одна дитина, один чоловік, троє індивідів, стать яких не вдалось визначити. Вік смерті дитини – 4–6 років, вік смерті дорослих коливається від 25 до 45 років. На кістках відзначено помірний розвиток м'язів, в одному випадку

простежено ознаки періостального процесу (запалення).

У 2019 р. на ділянці П 2 знайдено останки 12 індивідів (за 10 списками), серед яких п'ятеро жінок, двоє чоловіків, три дорослих індивіда, стать яких не визначається і дві дитини. Вік смерті дорослих коливається від 20 до 50 років. Найбільше виявлено індивідів віком від 35 до 45 років.

Серед змін на кістках можна відзначити: сліди затримки росту внаслідок метаболічних захворювань у дітей, вікові артропатії, періостоз.

Поверхня кісток з поховань, знайдених на ділянці Передмістя 2 відносно добре збережена, проте представленість кісток у всіх списках складає <25 %.

Окрім кісток, виявлених на зазначених ділянках, нами було досліджено фрагменти черепу чоловіка 20–25 років з розкопок минулих років. На потиличній кістці відзначено удар тупою зброєю, розмір якої складає 3,5 × 1 см. Також простежено запальні процеси у навколоносових синусах й сліди порушення мозкового кровообігу (синустромбоз).

О. Козак, Н. Котова

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНЬ XVII – XVIII ст. З НЕКРОПОЛЯ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У 2018 р. архітектурно-археологічна експедиція НАН України проводила дослідження в Києві за адресою вул. Олени Теліги, 12, на некрополі Кирилівської церкви. Антропологічні рештки з розкопок передано на антропологічну експертизу. Для первинного дослідження було отримано досить погано збережені фрагменти скелетів 12 осіб (9 поховань і 2 випадкові знахідки фрагментів черепів) з поховань XVII – XVIII ст. Більшість поховань належить молодим жінкам. Тобто, стать у 8 випадках визначено як жіночу,

у трьох – як чоловічу, в одному випадку стать та вік визначити не вдалось. Вік смерті індивідів коливається у межах від 15 до 55 років. Найбільше індивідів померло у віці від 25 до 35 років.

М'язовий рельєф на кістках посткраніального скелету в середньому розвинений слабо. У старших вікових групах спостережені прогресуючі дегенеративні зміни в суглобах. У жінок патологій майже не виявлено. Ентеопатії, зокрема травми реберно-ключичної зв'язки, знайдені у чоловіків.